

Dorota Klepacka

Institut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk

WSPIERANIE OBSZARÓW O NIEKORZYSTNYCH WARUNKACH
GOSPODAROWANIA W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ

Wstęp

Instrument wspierający obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW, ang. LFA) jest drugim największym schematem działania w Sekcji Gwarancji FEOGA, po projekcji wspierającej działania rolno-środowiskowe. System wspierania rolników gospodarujących na terenach niekorzystnych przyrodniczo dla rolnictwa wywodzi się z Wielkiej Brytanii, która po wstąpieniu do Wspólnot Europejskich w 1973 roku lobbowała na rzecz wprowadzenia podobnego systemu. W 1975 roku przyjęto Dyrektywę Rady (EWG) 75/268 dotyczącą gospodarowania na obszarach górskich i wyżynnych oraz na specyficznych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania¹. Głównym celem kompensowania dochodów rolniczych było zapewnienie ciągłości gospodarowania na omawianych obszarach, a przez to utrzymanie minimalnego poziomu zaludnienia oraz ochrona krajobrazu wiejskiego. Kraje członkowskie zostały upoważnione do wprowadzenia tego schematu w celu zachęcenia do gospodarowania i podniesienia dochodów gospodarstw na tych terenach.

W artykule 3 dyrektywy 1 wyznaczono trzy rodzaje wiejskich obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, o różnym stopniu upośledzenia.

Pierwszy, charakteryzujący się największymi utrudnieniami przyrodniczymi, to obszary górskie². Uznano, że kontynuacja gospodarowania na tych obszarach jest konieczna ze względu na ochronę tego obszaru przed erozją wodną i wietrzną, zachowanie krajobrazu wiejskiego oraz utrzymanie atrakcyjności turystycznej terenów wiejskich. Stopień upośledzenia tych terenów mierzony jest warunkami panującymi na poszczególnych poziomach wysokości nad poziomem morza. Gospodarstwa położone na obszarach górzystych uzyskują niższe plony ze względu na temperaturę, jakość gleb i krótki okres wegetacji. Na niższych wysokościach, uwzględniono nachylenie terenu utrudniające prace polowe lub wymagające użycia specjalistycznych, drogich maszyn. Komisja Europejska uznała, iż takie warunki naturalne w UE-15 występują na wysokości 600-800 m n.p.m. lub/i o nachyleniu terenu 20% (3).

¹ Council Directive of 28 April 1975 on mountain and hill farming and farming in certain less – favoured areas

² Art. 3 par. 3 Dyrektywy Rady (EWG) 75/268

Drugą grupę stanowiły obszary zagrożone depopulacją, wskutek której ich żywotność oraz ochrona krajobrazu wiejskiego były znacznie ograniczone³. Tereny te musiały być homogeniczne z punktu widzenia naturalnych warunków produkcji i jednocześnie spełniać następujące warunki, cechujące się:

- występowaniem gleb nienadających się do uprawy i intensyfikacji bez poniesienia znacznych kosztów, głównie przeznaczonych na ekstensywną hodowlę bydła;
- niską produktywnością środowiska lub niewielką gęstością zaludnienia oraz rolnictwem jako głównym źródłem utrzymania.

Trzecia grupa obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania to małe obszary dotknięte szczególnymi utrudnieniami (small areas with special handicaps)⁴, na których gospodarowanie musi być kontynuowane w celu zachowania krajobrazu wiejskiego i utrzymania potencjału turystycznego lub w celu ochrony wybrzeża. Udział tych obszarów nie mógł w żadnym państwie członkowskim przekroczyć 2,5% obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Protokół Wyjaśniający uzupełnia tę charakterystykę o występowanie słabych gleb, złe stosunki wodne, nadmierne zasolenie na obszarach nadbrzeżnych i małych (3).

Obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania w UE-15

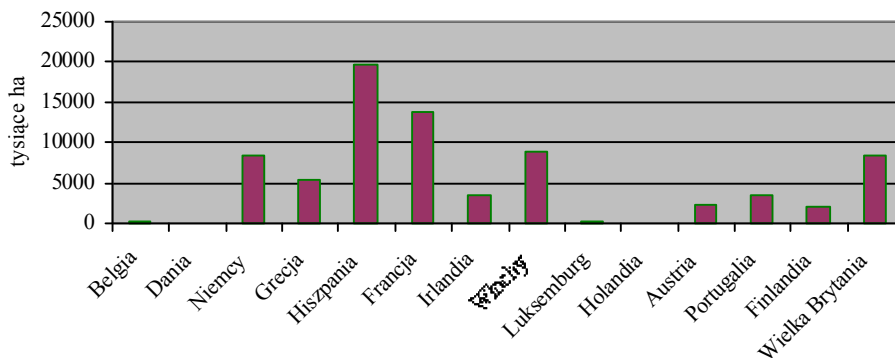
Powierzchnia obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania we Wspólnotach Europejskich wzrastała poprzez akcesje nowych członków, wyznaczenie nowych obszarów przez państwa członkowskie, wprowadzenie programu Natura 2000 oraz wskutek zmian wynikających z prawodawstwa Wspólnoty. Ostatnie poszerzenie obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania nastąpiło w 1998 r., kolejne korekty w latach 2000/2001, jako efekt zmian w systemie naliczania dopłat kompensacyjnych. Do 2000 roku wszelkie zmiany w listach obszarów wyznaczonych do otrzymywania dopłat kompensacyjnych wchodziły w życie po akceptacji Komisji Europejskiej i powołaniu stosownej Dyrektywy Rady. Największa powierzchnia obszarów zakwalifikowanych do wsparcia z tytułu niekorzystnych warunków gospodarowania została wyznaczona w Hiszpanii, Francji, Włoszech, Niemczech, Wielkiej Brytanii; najmniejsza zaś w Danii, Belgii, Luksemburgu i Holandii (rys. 1).

Największy udział powierzchni ONW w użytkach rolnych w UE-15 miały takie kraje, jak: Luksemburg (98,4%), Portugalia (85,9%), Finlandia (84,9%) oraz Grecja (82,4%); najmniejszy zaś Dania (0,83%), Holandia (5,52%) i Belgia (20,12%); (rys. 2).

Powierzchnia terenów upośledzonych ze względu na warunki, a korzystających z dopłat kompensacyjnych wzrastała z każdym okresem programowania: w 1975 roku wynosiła 36% użytków rolnych, w 1985 – 45,5%, w 1990 – 53,4%, w 2000 roku około 56% UR (1). We Włoszech udział tego rodzaju powierzchni wzrósł o 15,9% (z 37,7 do 53,6% UR), a w Irlandii o 19,7% (z 51,2 do 70,9% UR). W Niemczech wyłącznie w latach 1986–1989 powierzchnia LFA (Less Favoured Areas) wzrosła z

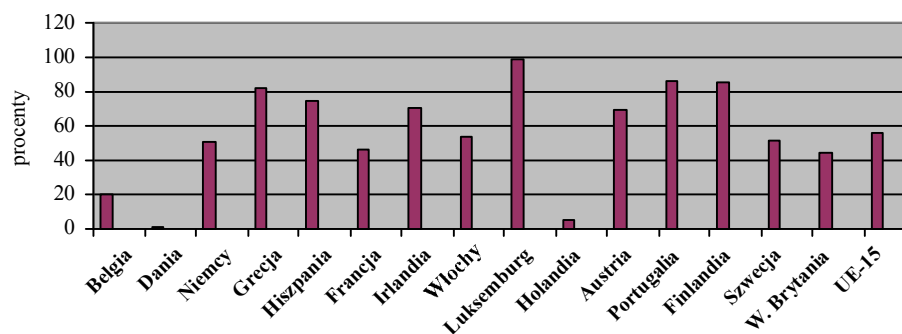
³ Art. 3 par. 4 Dyrektywy Rady (EWG) 75/268

⁴ Art.3 par. 5 Dyrektywy Rady (EWG)75/268

Rys. 1. Powierzchnia obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w państwach członkowskich w UE-15

Źródło:

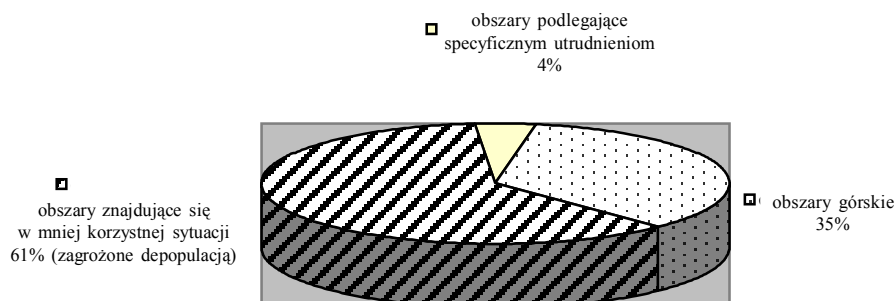

Rys. 2. Udział obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w użytkach rolnych w państwach członkowskich UE-15 (w %)

Źródło:

33,1 do 53,5% UR, we Francji zaś z 40 do 45,1% UR (1). W dużych krajach członkowskich szybko wzrastała powierzchnia ONW, natomiast w małych, takich jak: Belgia, Dania, Holandia nigdy nie było to istotne narzędzie polityki rolnej. Wyjątkiem jest najmniejszy powierzchniowo Luksemburg, w których powierzchnia ONW w 1975 roku wyniosła 98% użytków rolnych, co od tamtej pory nie było modyfikowane.

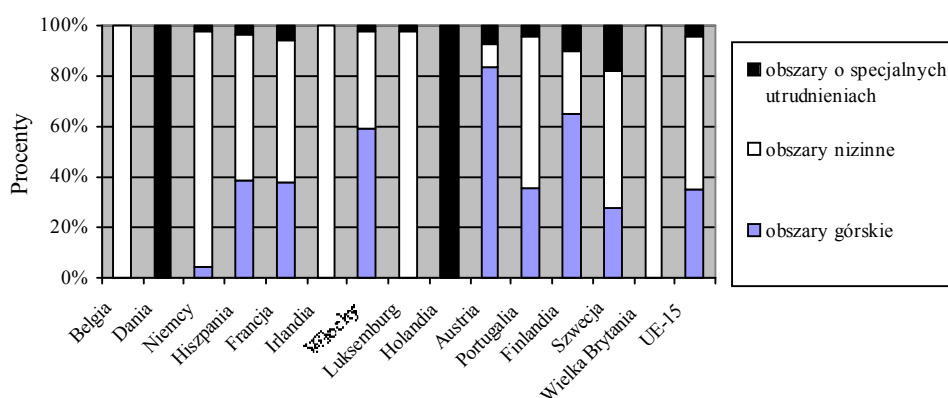
Udział gospodarstw znajdujących się na LFA w ogólnej liczbie gospodarstw jest znaczny w Austrii, Finlandii, Luksemburgu, Portugalii, Irlandii i Szwecji. W pozostałych krajach na LFA znajduje się mniej niż 50% gospodarstw. Największy udział w ONW mają tzw. inne obszary znajdujące się w mniej korzystnej sytuacji, wyznaczone na podstawie art. 19 stanowiąc 60,7% LFA, następnie górskie (art.18) – 35% oraz obszary o specyficznych utrudnieniach (art. 20) mające udział 4,3% (rys. 3).

Rys. 3. Struktura powierzchni poszczególnych rodzajów ONW w UE-15

Źródło: Document of STAR Committee VI7675/98

Niektóre państwa wyznaczyły wyłącznie jeden rodzaj obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania: Belgia na podstawie art. 19, a Dania i Holandia – art. 20. ONW górskie (art. 18) nie zostały wyznaczone w Belgii, Danii, Holandii, Irlandii, Luksemburgu i Wielkiej Brytanii. Natomiast w Austrii LFA górskie stanowiło 88,05% ONW, 69,74% powierzchni kraju oraz 58,04% użytków rolnych. Podobna sytuacja zaistniała w Grecji, gdzie obszary górskie zajmują 74% ONW i we Włoszech, gdzie LFA pokrywają 46,7% kraju oraz stanowią 69% ONW. Obszary wyznaczone na podstawie art. 19 wyniosły w Irlandii i Wielkiej Brytanii około 99%, w Belgii 100% (1). Tereny wyznaczone na podstawie art. 20 są mało istotne, stanowią bowiem tylko 4%. Jedynie w Danii i Holandii ten rodzaj LFA stanowi 100%, zaś w Szwecji 17% i Finlandii 10%, a w innych krajach ich udział jest znikomy (rys. 4)

Rys. 4. Struktura obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w państwach członkowskich UE - 15 (w %)

Źródło: Document of STAR Committee VI7675/98

Rozporządzenie Rady 1257/1999 identyfikuje 3 kryteria delimitacji obszarów wyznaczonych na podstawie art. 19. Są to: produktywność ziemi, wskaźniki ekonomiczne i populacja. Każde z 13 państw wprowadziło własne wskaźniki określające powyższe kryteria, 17 dla produktywności ziemi, 12 dla wskaźnika ekonomicznego oraz 3 dla populacji (tab. 1). Dla pierwszej grupy kryteriów najważniejszymi wskaźnikami są plon i obsada zwierząt, a dla drugiej – dochód gospodarstwa na jedną osobę zatrudnioną i wskaźnik określający obsadę zwierząt. Trzecią grupę kryteriów stanowią trzy wskaźniki: gęstość zaludnienia, wskaźnik depopulacji i populacja ludności rolniczej.

Rozporządzeniem Rady 1257/1999 zniesiono obowiązek posiadania co najmniej 3 ha użytków rolnych, jednakże wybrane państwa członkowskie pozostały przy tych założeniach (Francja, Irlandia, Luksemburg, Niemcy, Szwecja, Irlandia Północna, Szkocja i wybrane regiony Włoch). Pozostałe wyznaczyły minimum wspieranej powierzchni na poziomie od 0,5 ha (Holandia, Portugalia) do 10 ha (Anglia). Maksymalna wielkość gospodarstwa również nie została określona Regulacją Rady, najwyższy pułap wyznaczyła Walia – 800 ha. Z wielkością gospodarstwa związane jest również modelowanie dopłat, czyli różnicowanie stawek w zależności od posiadanych przez beneficjenta powierzchni użytków rolnych. W wybranych krajach wysokość dopłat uzależniono od wskaźników (LVZ w Niemczech), punktów waloryzacji (Austria), regionu kraju (Szwecja, Finlandia), rodzaju uprawy. Modelowanie zostało wprowadzone, aby promować małe, ekstensywne gospodarstwa, uniknąć nadkompensaty i zalegania się różnych form pomocy, a także ze względów środowiskowych. Biorąc pod uwagę powyższy system oraz inne regulacje dopłaty do hektara użytków rolnych w UE wynoszą od 5 euro w Portugalii do 1750 euro w Szwecji. Państwa członkowskie i ich administracje lokalne same decydują o warunkach, które musi spełnić beneficjent uprawniony do pomocy. We Francji wymaga się, aby rolnik był właścicielem gospodarstwa oraz uprawiał je i zamieszkiwał; co najmniej 80% użytków rolnych powinno znajdować się na obszarach LFA. W Irlandii beneficjent nie musi mieszkać w gospodarstwie, lecz na dystans codziennego dojazdu (70 mil). We Francji i w niektórych regionach Włoch prowadzący gospodarstwo nie może przekroczyć wieku 65 lat. W Grecji wielkość dopłat uzależniona jest od wieku rolnika, posiadania „zielonego certyfikatu” oraz uczestnictwie w kursach, nie są to jednak warunki korzystania z kompensat, a wyłącznie kryteria ich różnicowania. W Hiszpanii, Francji i Portugalii beneficjent musi czerpać z rolnictwa co najmniej 50% dochodów. W Portugalii wyznaczono maksymalny poziom ESU w wysokości 40, w Luksemburgu gospodarstwo musi osiągać minimum 8 ESU. W niektórych krajach wyznaczono minimum (np. Szwecja, Wielka Brytania) i maksimum (Szwecja) liczby pogłowia, które może znajdować się we wspieranym gospodarstwie. W Wielkiej Brytanii warunkiem otrzymania wsparcia jest posiadanie ekstensywnej hodowli bydła lub owiec. Ponadto, w tym kraju wprowadzono dodatkowe dopłaty za spełnienie specjalnych kryteriów oraz system „safety net”, który ma na celu chronić rolników przed ewentualnymi stratami wynikającymi ze zmiany zasad udzielania dopłat od 2001 roku. System ten wprowadzono również w Irlandii (4).

Tabela 1

Kryteria i wskaźniki delimitacji obszarów stworzone w państwach członkowskich UE

Kryterium	Wskaźnik	Liczba państw członkowskich wykorzystujących wskaźnik	Wartość wskaźnika
Produktywność ziemi	wskaźnik porównywalności rolniczej	1	30
	liczba dni bez mrozu	1	150
	produkcja wołowa	1	70%
	indeks Nikula	1	440
	indeks potencjalnego plonu	1	
	produkcja rolnicza finalna/ha	1	80%
	rolniczy wskaźnik porównywalności LVZ	1	28
	plon	4	66-84%
	udział gruntów ornych	1	7,8%
	obsada zwierząt (SD/ha)	3	1-1,19
	wydzierżawione grunty	2	65%
	Stopień dotknięcia upośledzeniem (conselho)	1	50%
	indeks produktywności „L. Turc”	1	30
	UR/obszar produkcyjny (arable area/productive land)	1	50%
	standardowy indeks plonów	1	80%
	wartość dodana brutto gospodarstwa na roczną jednostkę pracy	1	80%
	TUZ/użytki rolne	1	70%
Kryterium ekonomiczne	wskaźnik porównywalności rolniczej	1	30
	dochód na jednostkę pracy	1	77%
	indeks Nikula	1	440
	indeks potencjalnego plonu	1	
	rolniczy wskaźnik porównywalności LVZ	1	28
	dochód na zatrudnionego	3	80%
	wskaźnik określający obsadę zwierząt	2	6% lub 0,2
	wartość dodana netto na zatrudnionego	1	80%
	standardowa nadwyżka bezpośrednia	1	80%
	standardowy indeks plonu	1	80%
	wartość dodana brutto gospodarstwa na roczną jednostkę pracy	1	80%
Dochód na roczną jednostkę pracy (labour income per man-work unit)	1	80%	
Populacja	gęstość zaludnienia	13	27-130/km ²
	wskaźnik depopulacji	7	0,5-2%
	populacja rolnicza	13	15-50%

Źródło: Document of STAR Committee VI7675/98 (1)

W latach 2000–2006 wydatki na dopłaty kompensacyjne dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania wyniosły średniorocznie około 2,3 mld euro (średnio około 500 euro na gospodarstwo); (1). Rocznie dopłaty otrzymywało 3,9 mln

gospodarstw, co stanowiło 55,8% wszystkich gospodarstw; dla porównania w 1990 roku wsparcie otrzymywało 1,2 mln rolników na kwotę 441,9 mln ECU⁵, zaś w latach 1975–1986 kwoty wyniosły średnio rocznie około 113 mln ECU, co stanowiło 12,5% środków w Sekcji Orientacji (6). Środki przeznaczone na LFA stanowią 18,7% budżetu (32 906 mln) zaaprobowanego przez Berlin Council na lata 2000–2006 (1).

Budżet przeznaczony na ONW przyznany państwom członkowskim w latach 2000–2006 wynosi od 10,1 mln euro w Holandii do 2958,69 mln euro w Finlandii. W 2001 roku zweryfikowano system przyznawania dopłat obszarom o niekorzystnych warunkach gospodarowania, co spowodowało zmianę kwot w budżecie przeznaczonym na LFA w 2000 i 2001 roku (tab. 2). We wszystkich „starych” państwach członkowskich UE, z wyjątkiem Belgii, od 1992 r. dopłaty kompensacyjne współfinansowane są przez Sekcję Gwarancji Europejskiego Funduszu Rolnego Orientacji i Gwarancji FEOGA.

Tabela 2

Wydatki na wsparcie ONW w krajach członkowskich UE-15

Państwo członkowskie	Wydatki na schemat ONW w latach 1975–1986, 1997 oraz 2000–2006			Zmiana 1997/2000–2006 (%)
	wydatki w latach 1975–1985 roku (mln ECU)	wydatki w 1997 roku (mln euro)	średnie wydatki roczne 2000–2006 (mln euro)	
Belgia	22	8	2	-72
Dania	-	nd	2	-
Niemcy	236	391	295	-25
Austria	poza UE	178	298	68
Grecja	123	99	137	38
Hiszpania	-	70	90	29
Francja	235	329	406	23
Irlandia	206	168	199	18
Włochy	108	nd	102	-
Luxemburg	8	14	14	-2
Holandia	<0,5	5	3	-37
Portugalia	-	55	76	38
Finlandia	poza UE	271	425	57
Szwecja	poza UE	68	57	-16
Wielka Brytania	321	155	235	52
Razem	1136	1810	2341	29

Źródło: „Europe’s Rural Futures. The Nature of Rural Development II. Rural Development in an Enlarging European Union”. Comparative report by: Janet Dwyer, Dawid Baldock, Guy Beaufoy, Harriet Bennett, Philip Lowe, Neil Ward., August 2003 za z DG Agri (1999b) oraz Michael Tracy Government and agriculture in Western Europe 1880–1988, Harvest Wheatsheaf, 1989

⁵ Wydatki te stanowiły 55% wydatków w ramach Rozporządzenia (EEC) 797/85 (całość wynosiła 808,2 mln ECU) i 24% całkowitych wydatków Sekcji Orientacji (1825,3 mln ECU). Źródło: Annual report concerning the financial year 1990 together with the institutions’ replies, Official Journal C 324, 13.12.1991.

Współfinansowanie ze środków FEOGA na poziomie Unii wynosi 50%, lecz w poszczególnych krajach jest zróżnicowane i wynosi od 20% w Wielkiej Brytanii do 75% w Hiszpanii i Portugalii (1). Udział wydatków na dopłaty kompensacyjne w regionalnych lub krajowych planach rozwoju obszarów wiejskich stanowi od 0,93% w Holandii do 78% w Irlandii Północnej. Niektóre państwa, np. Finlandia wyznaczyły dodatkowe środki z własnych budżetów na wspomaganie tych obszarów.

Obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania w nowych krajach członkowskich UE

Największy udział ONW w użytkach rolnych w Europie ma Malta – 100% (tab. 3). Spośród nowych krajów członkowskich kolejne miejsce zajmuje Słowenia 73,9%, a najmniejszy udział mają Węgry – 14,1%. Pozostałe nowe państwa członkowskie mieszczą się w przedziale 40-60%. Cypr i Malta wyznaczyły wyłącznie obszary w trzeciej grupie. Łotwa wyłącznie w drugiej. Estonia, Litwa i Węgry wyznaczyły dwie grupy, bez obszarów górskich z przewagą terenów nizinnych. Wszystkie trzy grupy ONW wyznaczyły 4 państwa: Czechy i Polska z przewagą terenów nizinnych, Słowenia i Słowacja z przewagą terenów górskich. Słowenia jest więc czwartym krajem o najliczniejszym udziale ONW górskich w UR w UE-25 po Austrii, Włoszech, Finlandii (tab. 3).

Największe dopłaty do hektara w grupie ONW górskie otrzymują rolnicy ze Słowenii i Czech, w drugiej grupie rolnicy z Czech i Węgier, a w trzeciej zaś z Malty, Słowenii i Czech (tab. 3).

Degresywność dopłat w zależności od wielkości gospodarstwa wprowadzono m.in. w Polsce, na Węgrzech i w Estonii. Na Węgrzech wszystkie gospodarstwa otrzymują płatności, a „szczeble” modulacji są niewielkie. W Estonii dopiero gospodarstwa o powierzchni powyżej 500 ha nie otrzymują płatności, a w Polsce powyżej 300 ha (tab. 4).

Dopłaty z tytułu gospodarowania na obszarach o niekorzystnych warunkach (ONW) są instrumentem kontrowersyjnym. Jedni uważają, iż nie jest to niczym innym, jak wsparciem socjalnym dla rolników, nie mając nic wspólnego z rozwojem strukturalnym obszarów wiejskich, inni zaś widzą w nim pierwsze narzędzie wspierania rozwoju regionalnego, zapłatę rolnikom za ochronę krajobrazu wiejskiego, środowiska naturalnego, kultury wiejskiej i różnorodności biologicznej. Dla nowych, słabiej rozwiniętych krajów członkowskich jest to jednak korzystny instrument ze względu na łatwą implementację i niskie koszty obsługi. Ponadto jednym z kryteriów dostępu do działania jest spełnienie wymogów środowiskowych, co dodatkowo wzmacnia wartość tego działania.

Tabela 3

Charakterystyka obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w nowych państwach członkowskich

Państwo członkowskie	Powierzchnia ONW (tys. ha)	Udział poszczególnych grup ONW w użytkach rolnych (%)				Wsparcie ONW w latach 2004–2006 (mln euro)				Szacowane stawki dopłat wyrównawczych dla ONW w poszczególnych grupach (euro/ha)		
		udział ONW w użytkach rolnych	udział ONW górskich w użytkach rolnych	udział ONW nizinnych w użytkach rolnych	udział ONW ze specjalnymi utrudnieniami w użytkach rolnych	dopłata z budżetu UE (80%)	dopłata z budżetu krajowego (20%)	ogółem	ONW górskie	ONW nizinne	ONW ze specjalnymi utrudnieniami w użytkach rolnych	
Cypr	41,2	59,4	-	-	59,4	bd	db	db	-	-	-	
Czechy	2139,4	50,1	14,6	28,5	7,0	243,7	61,0	304,7	140,3	104,4	107,6	
Estonia ¹	465,0	53,1	-	45,7	7,4	27,6	6,9	34,5	-	25,0	-	
Litwa ²	1467,0	44,0	-	42,7	0,8	117,5	29,4	146,9	-	bardziej upośledzone obszary – 75,3 mniej upośledzone obszary – 56,4	-	
Lotwa ³	1394,5	56,0	-	56,0	-	178,5	44,6	223,1	-	I-33,0 II-46,0 III-64,0	-	
Malta	11,0	100,0	-	-	100,0	4,8	1,2	6,0	-	-	250,0	
Polska	9048,4	54,2	1,1	48,2	4,9	781,4	195,4	976,8	68,0	I-38,0, II-56,0	56,0	
Słowacja	1225,7	50,0	20,0	16,0	14,0	194,3	50,0	244,3	98,0	49,0	36,0	
Słowenia	490,0	73,9	55,1	3,9	14,9	113,2	28,4	141,6	201,3	25,6	167,0	
Węgry	883,5	14,1	-	6,3	7,8	65,1	16,3	81,4	-	85,9	10,9	

¹ obszar wsparcia jest szacunkowy

² średnia w latach 2004–2006

³ obszar wsparcia jest szacunkowy

bd – brak danych

Źródło: Poczta W. i Baer-Nawrocka A, 2004 (5)

Tabela 4

Degresywność dopłat wyrównawczych z tytułu ONW na poziomie gospodarstw

Areał (ha)	Dopłata wyrównawcza (% płatności za każdy ha)		
	Polska	Węgry	Estonia
1-50,00	100	100	100
50,01-100,00	50	90	
100,01-300,00, w tym: 200-300	25	80	85
Powyżej 300, w tym: 300-500	brak płatności	70	70
Powyżej 500		50	brak płatności

Źródło: Poczta W. i Baer-Nawrocka A., 2004 (5)

Literatura

1. Court of Auditors, 2003/C 151/01 Special Report No 4/2003 concerning rural development: support for less-favoured areas, together with the Commission's replies. Document of STAR Committee VI7675/98.
2. Dwyer J., Baldock D., Beaufoy G., Bennett H., Lowe P., Ward N.: Europe's Rural Futures. The Nature of Rural Development II. Rural Development in an Enlarging European Union. Comparative report, 2003.
3. Explanatory Memorandum COM (74), 2222.
4. Klepacka D.: Skala i zróżnicowanie wsparcia obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w UE – 15, *Więś i Rolnictwo*, 2004, 4: 65-74.
5. Poczta W., Baer-Nawrocka A.: Obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania w nowych krajach członkowskich Unii Europejskiej. *Acta Agr. Silv.*, 2004, 43/1.
6. Tracy M.: Government and agriculture in Western Europe 1880–1988. Harvest Wheatsheaf, 1989.

Adres do korespondencji:

mgr Dorota Klepacka
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
Zakład Integracji Europejskiej
ul. Nowy Świat 72
00-330 Warszawa
tel. (0 22) 657 27 02
 e-mail: dorotaklepacka@wp.pl